

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2021. – Т. 44. – С. 105-115
DOI: 10.31861/mhpi2021.44.105-115

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2021. – Volume. 44. – pp. 105-115
DOI: 10.31861/mhpi2021.44.105-115

УДК 94 (438)

© Володимир Кіцак ¹

Політика Великої Британії щодо визначення східного кордону Польщі впродовж 1944-1945 рр.

Досліджується позиція Великої Британії щодо визначення східного кордону Польщі впродовж 1944-1945 рр. Окреслено пріоритетні завдання політики уряду Великої Британії, які були спрямовані, на врегулювання повоєнного політичного статусу Польщі. Досліджено, що перш за все британські політики намагались поновити дипломатичні зносини між польським еміграційним урядом та урядом СРСР. Проаналізовано спроби В. Черчилля домогтись від Радянського Союзу дозволу на повернення у захоплені Червоною Армією райони Польщі законного уряду. Обґрунтовано думку про те, що саме відновлення в Польщі довоєнного уряду та недопущення перетворення її на радянського сателіта за зразком держав Балтії у 1940 р. було основним пріоритетом. Встановлено, що для політиків Великої Британії не було принципово необхідним відновити східний кордон Польщі у межах до вересня 1939 р. Натомість Польща мала отримати територіальні компенсації на заході.

Ключові слова: радянсько-польський кордон, Закерзоння, уряд Великої Британії, депортація, Друга світова війна, лінія Керзона.

The Politics of Great Britain Concerning the Establishment of the Eastern Frontier of Poland in 1944-1945

The policy of the government of Great Britain concerning the establishment of the eastern frontier of Poland during the final period of World War II has been investigated in an article. The policy priorities of Great Britain concerning the regulation of postwar political status of Poland have been determined. It has been researched that British politics were giving a try to restore diplomatic relations between the exile government of Poland and the government of the USSR that had been cut in April 1943 by Soviets. Unsuccessful attempts of W. Churchill to compel the USSR return the legal government of Poland into the arias that were occupied by the Soviet army are analyzed. After the pro-Soviet Lublin government proclamation British politics negotiated about a coalition cabinet forming. It has been proved that by the end of the World War II the major priority of Great Britain was to restore the prewar government in Poland and to avoid its transformation into the Soviet satellite like Lithuania, Latvia and Estonia. It has been established that British politics exchanged the problem of the eastern boundary with the following deportations of population on the return of Polish cabinet from London. Lviv and Vilnius had to belong to Soviets.

Churchill considered that the mass migration of Ukrainians and Poles was inevitable and could help to avoid conflicts in future. Western Ukraine and Western Belarus loss was indemnified to Poland with territories on its western frontier and in Prussia. Negotiations of British cabinet with exile Polish government have been analyzed. Churchill and Iden gave a try to force the Prime minister of Poland Mykolaychuk to proclaim renunciation from the established eastern boundary of Poland. During those years Great Britain did not achieve the aim. The government of the USSR and Stalin did not keep an agreement made on Tehran and Yalta conferences and in personal correspondence.

Key words: Soviet-Polish boundary, exile government of Poland, government of Great Britain, deportation, World War II, Curzon line.

---

¹ Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Україна. E-mail: kitsak-v@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після поразки Польщі у 1939 р. представники польського уряду в еміграції розпочали активну роботу, метою якої був пошук союзників, готових надати дипломатичну та військову підтримку у майбутньому відновленні Польської держави. Польські дипломати під час зустрічей із лідерами провідних держав того часу наголошували на необхідності визначення східного кордону саме в межах 1921 р. Велика Британія, яка ще з 1918 р. була незмінним союзником Польщі, всіляко підтримувала ці польські домагання. В. Черчилль в листах до Ф. Рузвельта та Й. Сталіна, а також під час міжнародних переговорів постійно наголошував на тому, що Британія підтримує відновлення Польщі у довоєнних межах. Висвітлення позиції британського уряду щодо східного кордону Польщі є необхідним, оскільки саме Велика Британія першою серед членів антигітлерівської коаліції розпочала бойові дії із Німеччиною. Водночас вона була традиційно активною та впливовою на міжнародній арені. Тому думка британських дипломатів завжди враховувалась під час вирішення проблемних питань міжнародної політики. Перебування польського еміграційного уряду саме у Великій Британії, а також наявність давніх, ще з часів лорда Дж. Н. Керзона, напрацювань щодо розмежування українських та польських територій робило англійських урядовців ще більш авторитетними й впливовими у цих питаннях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед сучасних дослідників, які прямо чи побіжно торкаються висвітлюваної проблеми, варто відзначити Ю. Сливку, який дотично висвітлює проблему кордону, зосереджуючись, передовсім, на питанні депортації українців із Закерзоння.² Частково висвітлили питання кордонів В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук.³ Досить детально розглянув питання Є. Пастернак, який використав, передовсім, ряд опублікованих в Британії та США документів⁴. Серед польських дослідників, які опрацьовували згадану тему можна виокремити А. Сову⁵ та Я. Пісулінського⁶. Суттєву увагу проблемі узгодження питання радянсько-польського кордону приділено у праці авторського колективу, керованому проф. Ю. Макаром⁷, а також у монографії С. Плохія⁸.

Мета статті – проаналізувати основні аспекти британської політики стосовно визначення лінії радянсько-польського кордону впродовж 1944-1945 рр. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних завдань: встановити позицію уряду Великої Британії щодо східного кордону Польщі в означений період; висвітлити перебіг переговорів між представниками Великої Британії та СРСР щодо майбутнього Польщі загалом та радянсько-польського прикордоння зокрема; проаналізувати ефективність політики Кабінету В. Черчилля щодо підтримки польського союзника.

Під час написання статті застосовані методи дослідження, що передбачають використання загальнонаукових та емпіричних прийомів науки, базованих на системному підході. Застосовані також ряд загальних методів наукового пізнання: аналіз, конкретизація, порівняння та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Після захоплення Польщі у 1939 р. вермахтом та Червоною Армією польський уряд спочатку емігрував у Париж, а далі – в Лондон.⁹ Саме із дипломатами Великої Британії поляки розпочали переговори про майбутні кордони Польщі. Впродовж 1939 – 1943 рр. британці провели ряд перемовин як із польською стороною, так із представниками США та СРСР, усіляко декларуючи непорушність польських кордонів, утверджених впродовж

² Сливка Ю. (1996), «Витоки і наслідки національної трагедії». *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945рр.* Жовківська друкарня видавництва Отців Василян "Місіонер", Львів, с. 5-25.

³ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. (1994), *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан*, Основи, Київ.

⁴ Пастернак Є. (1989), *Напис історії Холмицини і Підляшшя (Новіші часи)*, Б.М.В, Вінніпег-Торонто.

⁵ Sowa A. L. (1998), *Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki*, Kraków.

⁶ Piśuliński J. (2009), *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944-1947*, Rzeszów.

⁷ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. (2011), *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи*, Том 1, Дослідження, Букрек, Чернівці.

⁸ Плохій С. (2019), *Ялта. Ціна миру*, Клуб Сімейного Дозвілля, Харків.

⁹ Bonusiak W. (2003), *Polska podczas II wojny swiatowej*, Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszow, s.141.

1918-1921 рр. Таким чином українські землі на захід від р. Збруч мали неминуче потрапити у відновлену Польщу. Із такими кордонами погодився і Й. Сталін, який у грудні 1941 р. підписав договір із С. Сікорським, в якому прямо заявлено, що всі радянсько-німецькі домовленості є такими, що втратили чинність¹⁰.

Проте стабілізація радянсько-німецького фронту та перші перемоги Червоної Армії на фронті у 1942-1943 рр. дозволили радянській дипломатії зайняти більш жорстку щодо Польщі позицію. Тепер на всіх рівнях представники СРСР домагались збереження західних кордонів, які з'явилися після вересня 1939 р. Саме цей радянський тиск, а також небажання США та Великої Британії втрачати союзника у боротьбі з Німеччиною, змусили альянтів піти на серйозні поступки в територіальному питанні.¹¹ Вже в березні 1943 р. під час візиту міністра закордонних справ Великої Британії Ентоні Ідена до США була висловлена думка, що новий кордон Польщі буде пролягати по «лінії Керзона». Все це було ще раз підтверджено під час зустрічі Т. Рузвельта і В. Черчилля в Канаді¹².

Водночас уряд Великої Британії продовжував надавати дипломатичну та фінансову підтримку польському еміграційному уряду, а також забезпечувати збройне антинацистське підпілля у Польщі зброєю, амуніцією та медикаментами, грошима¹³. Все це перекидалось на окуповані території англійською авіацією. Проте під тиском СРСР кількість перекинутих припасів суттєво зменшилась наприкінці 1943 р.¹⁴. Врешті саме непоступливість СРСР, який хотів бути єдиним визволителем Польщі від нацистів, призвела до поразки Варшавського повстання. Радянські війська так і не надали жодної допомоги аківцям та не дозволили перекидання британської допомоги повсталим¹⁵.

Ще з квітня 1943 р. Радянський Союз розірвав дипломатичні зносини із урядом Станіслава Сікорського. Приводом до цього послужила інформація Червоного Хреста про розстріли НКВС польських офіцерів у Катині. СРСР звинуватив польську сторону у поширенні цих «наклепів»¹⁶.

Прем'єр-міністр Великої Британії розумів, що без відновлення дипломатичних зносин країн-сусідів СРСР та Польщі домовлятися про визначення лінії кордону неможливо. Тож із цього часу В. Черчилль докладає усіх зусиль для поновлення радянсько-польського діалогу¹⁷. Проте єдине, чого добився в цьому напрямку британський очільник – це обіцянка Й. Сталіна не створювати жодного іншого польського уряду¹⁸. Зі свого боку В. Черчилль обіцяв, що зробить все можливе, щоб переконати польську сторону погодитись на кордон по лінії Керзона¹⁹.

Вперше повномасштабні багатосторонні перемовини про визначення радянсько-польського кордону були проведені в грудні 1943 р. на конференції в Тегерані. Саме там Й. Сталін обстоював думку про те, що кордон між СРСР і Польщею має пролягати по лініях, окреслених у вересні 1939 р.²⁰ Також на цій конференції вперше було підняте питання «репатріації»

¹⁰ Bonusiak W. (2003), *Op. cit.*, s.223; Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. (1994), *Вказ. пр.*, с. 79.

¹¹ Bonusiak W. (2003), *Op. cit.*, s.232.

¹² Bonusiak W. (2003), *Op. cit.*, s.241; Зашкільняк Л., Крикун М. (2002), *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, с. 520.

¹³ Дильонгова Г. (2007), *Історія Польщі 1795-1990*, Вид.дім «Києво-Могилянська академія», Київ, с. 149.

¹⁴ Косик В. (1993), *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Б.М.В., Париж-Нью-Йорк-Львів, с. 394-395.

¹⁵ Ротшильд Д., Уїнгфілд Н. М. (2004), *Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни*, Мегатайп, Київ, с. 44.

¹⁶ Ротшильд Д., Уїнгфілд Н. М. (2004) *Вказ. пр.*, с. 43; *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов (1978), Т.2, Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.)*. «Политиздат», Москва, с. 186.

¹⁷ *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х т. (1976) Т.1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.)*, Издательство политической литературы, Москва, с. 145-149.

¹⁸ *Переписка Председателя Совета Министров СССР (1976)...* Т.1, с. 154.

¹⁹ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений (1974), Т. VIII. Январь 1944 г. - декабрь 1945 г.*, «Наука», Москва, с. 36-39.

²⁰ *Советский Союз на международных конференциях (1978)...* Т.2., с. 34, 164-165.

українців із земель на захід від лінії Керзона, які ввійдуть у відтворену Польщу²¹. Тоді ж очільник Великої Британії пообіцяв зробити все можливе, щоб переконати польський еміграційний уряд в Лондоні прийняти ці нові кордони²². Вочевидь В. Черчилль вважав за можливе поступитись у територіальному питанні. Пріоритетним завданням було домогтись від Й. Сталіна згоди на відновлення дипломатичних зносин з польським еміграційним урядом та повернення цього уряду в Польщу, яка буде окупована радянськими військами.

Саме тому з початку 1944 р. В. Черчилль вів постійні перемовини із представниками польського еміграційного уряду намагаючись зробити поляків більш поступливими в питанні радянсько-польського кордону. «Поляки, на схід від лінії Керзона матимуть право репатріюватися з земель, окупованих росіянами, а українці й білоруси з властивої Польщі матимуть подібне право повернутися на схід від лінії Керзона» – заявив В. Черчилль у січні 1944 р. під час розмови з С. Миколайчиком, який очолював польський уряд після загибелі С. Сікорського в авіакатастрофі²³. Заодно британський союзник прямо заявив, що Велика Британія буде захищати незалежність Польщі, а не її східні кордони. І воювати за них із Росією Велика Британія не буде²⁴.

Після переходу радянськими військами «старого» кордону польський уряд опублікував відозву, в якій, попри декларації прав Польщі на незалежність, не було жодним словом згадано питання східного кордону. Вочевидь така лаконічність була пов'язана саме із тиском, який чинили Е. Іден та В. Черчилль²⁵. Натомість ТАРС вже 11 січня зробила заяву, в якій наголосила на тому, що Червона Армія не перейшла східного кордону Польщі а перебуває на західноукраїнських та західнобілоруських землях²⁶.

Проте далі такої заяви справа не пішла. С. Миколайчик вперто відмовлявся визнати радянським Львів та Вільнюс. Вочевидь він так і не помітив, що більш актуальним в сучасності було питання незалежності Польщі, а не поступок на східному кордоні²⁷.

Тим часом з'ясувалось, що апетити Й. Сталіна не обмежуються пересуненням кордону до рік Сян та Західний Буг. Оскільки території, на яких українці були найчисленнішим народом не обмежувались згаданими річками, то цим вирішило скористатись радянське керівництво. Проте замість того, щоб домагатись переходу Закарпаття до складу СРСР, Й. Сталін заявив, що він готовий відмовитись від згаданих земель. Єдиною умовою цього була передача СРСР Східної Пруссії разом із Кенігсбергом та частиною балтійського узбережжя. Про що й було повідомлено в листі до В. Черчилля у лютому 1944 р.²⁸

А вже 22 лютого 1944 р. під час засідання Палати Громад В. Черчилль публічно озвучив позицію Британії щодо східних кордонів Польщі. Було заявлено, що основою нового радянсько-польського кордону може бути лише лінія Керзона. Міністр закордонних справ Великої Британії Е. Іден пояснив полякам, що виступ прем'єр-міністра мав на меті примирити радянську та польську сторони²⁹.

Під час цього ж виступу В. Черчилль заявив, що після перерозподілу територій обов'язково відбудеться «репатріація» українців та поляків у «своїй» держави без огляду на те, яку кількість населення довелось би переселити. Під час виступу не прозвучало жодної тези щодо добровільності такої «репатріації». Навпаки, вона розглядалась прем'єр-міністром як єдино можливий та найоптимальніший варіант вирішення національного питання в регіоні³⁰.

Під час подальшого листування з Й. Сталіном В. Черчилль інформував про роботу, яка проводиться англійськими урядовцями з метою переконати польський уряд відкрито погодитись на новий східний кордон. Врешті наприкінці лютого 1944 р. поляки погодились

²¹ Пастернак Є. (1989) *Вказ. пр.*, с. 296.

²² Косик В. (1993) *Вказ. пр.*, с. 406.

²³ Пастернак Є. (1989) *Вказ. пр.*, с.297-298.

²⁴ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. (2011), *Вказ.пр.* с. 590.

²⁵ *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej: zbiór dokumentów* / [red. nauk. Stefania Stanisławska] (1965), Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa, str. 452-454.

²⁶ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. (2011), *Вказ. пр.* с. 590.

²⁷ Зашкільняк Л., Крикун М. (2002), *Вказ. пр.*, с. 531.

²⁸ *Переписка Председателя Совета Министров СССР (1976)...* Т.1, с. 235.

²⁹ *Документы и материалы по истории* (1974)... Т. VIII, с. 57.

³⁰ Пастернак Є. (1989), *Вказ. пр.*, с. 298.

обговорювати новий східний кордон з СРСР за участі представників Великої Британії. Проте відкрито оголосити про це в пресі поляки відмовились, оскільки пов'язували територіальні втрати на сході із компенсацією їх на західних кордонах за рахунок Німеччини. А оголосити про територіальні надбання на заході було ще нереально з огляду на те, що обіцянки В. Черчилля та Й. Сталіна були дуже загальними, без визначення конкретних меж. Тому С. Миколайчик просив відкласти офіційну «територіальну капітуляцію» свого уряду до часу, коли можна буде оголосити не тільки про територіальні втрати, але й про надбання³¹.

За станом на лютий 1944 р. Червона Армія оволоділа Лівобережною Україною і лише розпочала захоплення правобережжя Дніпра³². Тож говорити про розподіл земель Східної Німеччини було ще дуже рано.

Зате Й. Сталін, обговорюючи із В. Черчиллем проблеми комунікації із еміграційним урядом, вже мав створену у ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р. у Варшаві Крайову Раду Народову (далі – КРН), яка була цілком прорадянською й готовою визнати східний кордон Польщі по лінії Керзона. Тож вимагаючи через В. Черчилля публічного оголошення еміграційним урядом відмови від Західної України та інших територій, Й. Сталін свідомо хотів підірвати авторитет польського екзильного уряду, не плануючи його визнавати, чи, тим більше, передавати під його владу захоплені в Польщі території. Подальші події лише підтвердили таку думку. 21 липня 1944 р. у першому зайнятому Червоною армією місті Закерзоння Холмі КРН сформувала Польський комітет національного визволення (далі – ПКНВ), очолений Едвардом Осубкою-Моравським, і якому, хоча б формально, передали польські війська під командуванням генерала Міхала Ролі-Жимерського. ПКНВ переїхав до Любліна, де 31 грудня 1944 р. прибрав назву «Тимчасовий уряд Польщі». 18 січня 1945 р. він був переведений у Варшаву³³.

Навесні й на початку літа 1944 р., враховуючи небажання Й. Сталіна відновлювати контакти з польським еміграційним урядом, листування з даного питання між лідерами Великої Британії та СРСР припинилось. І лише 20 липня, на фоні успішного проведення операції «Оверлорд» та літнього наступу Червоної армії В. Черчилль висловлює надію на примирення урядів СРСР та Польщі. Проте Й. Сталін одразу ж інформує, що його уряд вже встановив контакти з ПКНВ, який, на думку Й. Сталіна, є єдиною силою, що здатна створити польську адміністрацію на місцях. З цим новим урядом і має налагоджувати контакти С. Миколайчик, тим самим легітимуючи це сталінське творіння³⁴. Ситуація типова в світовій історії й до болю нагадує спроби В. Путіна змусити українських Президентів налагодити спілкування із «лідерами» окремих регіонів Донецької і Луганської областей, що з 2014 р. окуповані Росією. Врешті 26 липня С. Миколайчик, разом із Ромером та В. Грабським виїхав на зустріч із Й. Сталіном й лідерами ПКНВ для обговорення питання створення спільного уряду³⁵. Відповідь Й. Сталіна на лист В. Черчилля була пафосною, в дусі розуміння «необхідності «об'єднання поляків, дружньо налаштованих щодо Великої Британії, СРСР та Сполучених Штатів і для подолання протидії із боку тих польських елементів, які не здатні на об'єднання з демократичними силами»³⁶. Проте справжня суть цих заяв була виявлена в діях, коли Червона Армія припинила наступ вже в передмісті Варшави в той момент, коли на початку серпня значна частина польської столиці була зайнята підрозділами Армії Крайової³⁷. Більше того, поставками озброєння займались виключно британські та польські пілоти із території Італії – пілоти ВПС СРСР в цьому участі не брали. На пряму просьбу В. Черчилля допомогти повсталим кулеметами та боєприпасами, Й. Сталін заявив, що «варшавська акція є безрозсудною жажливою авантюрою», про яку АК не повідомила керівництво РСЧА. Тому радянське командування змушене «відмежуватись від

³¹ *Переписка Председателя Совета Министров СССР (1976)...* Т.1, с. 237, 239, 240.

³² *История Второй мировой войны. 1939 – 1945. В двенадцати томах (1977), Том восьмой. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока.* Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства обороны СССР, Москва, с. 70-76.

³³ Зашкільняк Л., Крикун М. (2002), *Вказ. пр.*, с. 532.

³⁴ *Документи и материалы по истории (1974)...* Т. VIII, с. 147-148.

³⁵ *Переписка Председателя Совета Министров СССР (1976)...* Т.1, с. 290.

³⁶ Там само, с. 292-293.

³⁷ Дюпюи Р. Эрнест и Дюпюи Тревора Н. (1998), *Всемирная история войн. Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства "Полигон", В 4-х т., Книга четвертая, 1925-1997 год, Полигон-АСТ, Санкт-Петербург-Москва, с. 301-303.*

варшавської авантюри». Таким чином радянські війська свідомо прирекли повстання на загибель. Не допомогли навіть спільні просьби Ф. Рузвельта та В. Черчилля хоча б посприяти авіації союзників, що намагалась налагодити постачання³⁸. Й. Сталін лише назвав аківців «злочинцями, що заради захоплення влади здійснили варшавську авантюру». Цей лист датований 22 серпня, коли повстання активно придушувалось за участі російських підрозділів СС, зокрема 29-ї гренадерської дивізії «РОНА» Броніслава Камінського³⁹. Дозвіл союзникам використовувати радянські аеродроми був даний аж у середині вересня. До цього союзники не могли надати Варшаві жодної серйозної допомоги⁴⁰.

Врешті звинувачення аківців у вбивствах радянських солдат та офіцерів у Польщі стали типовими⁴¹.

Ще одна спроба В. Черчилля відстояти незалежність Польщі відбулась 13-18 жовтня 1944 р. в Москві під час тресторонньої зустрічі, на якій, окрім нього, були присутні Й. Сталін та С. Миколайчик. Після попереднього візиту в Москву С. Миколайчик зумів переконати своїх колег піти на поступки Й. Сталіну. Поляки погоджувались на лінію Керзона, за умови, що до Польщі відійдуть Львів та Вільнюс. Водночас С. Миколайчик заявив, що не може «...віддати 40% території держави і 13 мільйонів польських громадян, в тому числі 5 мільйонів поляків». Такі умови радянською стороною не були прийняті. Тепер Й. Сталін вчергове підтвердив, що лінія Керзона залишається незмінною, а С. Миколайчика назвав імперіалістом, який хоче захопити землі з непольським населенням. Єдиною поступкою був дозвіл на участь С. Миколайчика у майбутньому польському уряді. Після зустрічі із Й. Сталіном В. Черчилль мав ще особисту зустріч з польським очільником. Після невдалої спроби переконати С. Миколайчика погодитись на лінію Керзона, британець заявив, що вмиває руки і британський уряд припинить підтримувати поляків, як бояться втратити «прип'ятські болота» та 5 млн. не поляків, а українців. А коли англійці вийдуть з гри, то Польща втратить не лише територію, а й незалежність. Врешті Польща, на думку В. Черчилля, може оголосити війну СРСР, якщо так і не згодна із новими кордонами. Результатом такої провальної англійсько-польської дипломатії була відставка С. Миколайчика вже 24 листопада, одразу ж після повернення в Лондон.⁴²

Наступний прем'єр-міністр Польщі Т. Арцишевський дав інтерв'ю газеті «Санді таймс», в якому заявив, що Польща готова домовлятися про поширення кордонів на заході, але не готові віддати східні території⁴³.

Оскільки новий польський уряд категорично заявив, що СРСР втручається у внутрішні польські справи та відмовився від будь-яких компромісів у питанні кордонів, то британському уряду навіть довелося обмежити із ним контакти, вважаючи його недоговороздатним. Більше того, наприкінці листопада Е. Іден в Палаті громад британського парламенту заявив, що сучасний польський уряд вже не може бути представницьким органом польського народу⁴⁴.

15 грудня 1944 р. під час виступу в Палаті Громад прем'єр Великої Британії підтвердив актуальність лінії Керзона як справедливого кордону. «Якщо б польський уряд погодився на цей кордон на початку року, тоді б не було ніякого Люблінського комітету» – сказав він. Таке формулювання навряд чи дійсно відображало думку В. Черчилля. Він розумів можливість комунізації Польщі й у будь-який спосіб намагався повернути в Польщу еміграційний уряд. А без згоди СРСР це було неможливо. Саме ж творення Люблінського уряду було більше пов'язано не з питанням кордонів, а з питанням творення слухняної, союзницької Польщі та планомірним поширенням кола комуністичних держав на захід. Такий політик, як В. Черчилль, розумів дійсну причину творення ПКНВ, але продовжував свої спроби утримати Польщу в колі

³⁸ *Переписка Председателя Совета Министров СССР (1976)...* Т.1, с. 299-302.

³⁹ *Документы и материалы по истории (1974)...* Т. VIII, с. 195.

⁴⁰ Дильонгова Г. (2007), *Вказ. пр.*, с. 154-156.

⁴¹ *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (1976), В 2-х т. Т.2, Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном. (авг. 1941 г. – дек. 1945 г.),* Издательство политической литературы, Москва, с. 190.

⁴² *Документы и материалы по истории (1974)...* Т. VIII, с. 272-275; Зашкільняк Л., Крикун М. (2002), *Вказ. пр.*, с. 537.

⁴³ *Документы и материалы по истории (1974)...* Т. VIII, с. 319.

⁴⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. (2002), *Вказ. пр.*, с. 537.

демократичних держав. Тому його заява є радше способом тиску на уряд Т. Арцишевського, а не віра в те, що ПКНВ могло б і не бути. Під час свого виступу В. Черчилль ще раз підкреслив, що в зв'язку із запланованим радянським зимовим наступом, треба якнайшвидше досягти домовленості між лондонськими і люблінськими урядами⁴⁵.

У цьому ж виступі В. Черчилль вчергове торкнувся питання депортацій: «Повинно відбутись переселення мільйонів людей із сходу на захід чи північ з одночасним виселенням німців (оскільки планується їх повне виселення) з територій, приєднаних на заході та півночі.» За його ж словами, Ф. Рузвельт теж погоджувався з необхідністю переселення⁴⁶.

Під час роботи Кримської чи Ялтинської конференції питання західного кордону СРСР та східного кордону Польщі обговорювалось 6 лютого 1945 р. після обіду. Властиво В. Черчилль першим запропонував обговорити на черговому засіданні «польське питання». І хоча В. Черчилля, за його словами, багато критикували і в парламенті, і в консервативній партії за територіальні поступки СРСР, він все одно вважав, що кордон має пролягати по лінії Керзона і, відповідно, Львів має залишитись з радянського боку. І демонстрував свою думку британський очільник у відверто компліментарній щодо СРСР формі: «... після тієї трагедії, яку зазнала Росія, захищаючись від німецької агресії, і після тих зусиль, які Росія доклала задля визволення Польщі, претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві»⁴⁷. Відтак британська делегація, як і американська, погодилась на формулі східного польського кордону, що її запропонував В. Молотов⁴⁸. На цій конференції, як і на попередніх перемовинах, лівову частку часу британський очільник витратив намагаючись загарантувати польський суверенітет, свободу та незалежність. Він зазначав, що у Великій Британії немає будь-яких матеріальних претензій до Польщі. Але поляки самі повинні визначати своє майбутнє і тому два існуючі уряди варто об'єднати до того часу, доки в Польщі можуть відбутись вибори, на яких і вирішиться доля країни⁴⁹.

Відповідь Й. Сталіна була пересипана історичними аналогіями та запевненнями, що СРСР теж категорично зацікавлений в сильній і союзній Польщі. Водночас еміграційний уряд він звинуватив у ворожості, а місцеве польське підпілля, кероване еміграційним урядом, – у вбивствах бійців Червоної Армії. З погляду сучасності ми розуміємо, що Й. Сталін просто обманював союзників, натомість в той же час усіляко зміцнюючи свій маріонетковий Польський комітет національного визволення⁵⁰. Фактично в результаті всіх переговорів, а польське питання обговорювалось на семи з восьми засідань, лінія Керзона була затверджена «із відхиленням в окремих районах на 5-8 км на користь Польщі». У питаннях об'єднаного уряду був досягнутий нестійкий компроміс, відповідно до якого лише декілька поляків-емігрантів отримали можливість стати його членами⁵¹.

Загалом можна стверджувати, що якщо проблему польського уряду британський очільник ще піднімав у листуванні, то проблеми визначення лінії кордону, як і теми депортацій, він більше не торкався. Вона була однозначно закріплена більш-менш в межах 1939 р. Вочевидь він розумів, що суттєвого впливу на формування радянського-польського територіального розмежування на землях, зайнятих підрозділами Червоної Армії Велика Британія не має.

Вочевидь пересунення кордону на захід В. Черчилль розглядав як пряму поступку СРСР, який, натомість, мав дійсно загарантувати майбутню незалежність Польщі. В самих документах конференції таких тверджень та прямих пропозицій немає. Це припущення зроблене на основі поступливості прем'єр-міністра Великої Британії в питанні перенесення на захід східного та західного кордонів Польщі і впертого бажання переконати Й. Сталіна створити об'єднаний польський уряд на основі еміграційного, прорадянського урядів, а також за участі представників польської громадськості. Але якщо в Криму 6-11 лютого 1945 р. В. Черчилль

⁴⁵ *Документы и материалы по истории* (1974)... Т. VIII, с. 322.

⁴⁶ Там само, с. 322.

⁴⁷ *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов. (1984) Т.4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 – 11 февраля 1945 г.)*, «Политиздат», Москва, с. 142.

⁴⁸ Там само, с. 354.

⁴⁹ Там само, с. 91-92.

⁵⁰ *Документы и материалы по истории* (1974)... Т. VIII, с. 347-349.

⁵¹ Зашкільняк Л., Крикун М. (2002) *Вказ. пр.*, с. 538-539.

лише натякав на такі взаємні поступки, не озвучуючи напряду такого обміну, то в листі до Й. Сталіна 28 квітня 1945 р. він вже прямо пише, що «... ми (США та Велика Британія – авт.) солідаризувалися з Вами в значній мірі за моєю ініціативою на початку 1944 р., оголосивши про бажаний для Вас польсько-російський кордон, саме по лінії Керзона, включаючи передачу Львова Росії. Ми думаємо, що Вам вартувало б піти нам назустріч у відношенні другої частини політики, яку Ви нарівні з нами проголосили: а саме: суверенітет, незалежність і свобода Польщі... Тому Уряд Його Величності не може допустити створення уряду за типом югославського, в якому доводилось би чотири представники нинішнього Варшавського Тимчасового Уряду на кожного представника від інших демократичних елементів»⁵².

Вже навесні 1945 р. з'ясувалось, що всі поступки, здійснені В. Черчиллем до і під час Кримської конференції є марними. В'їзд в Польщу будь-кого із лідерів польської еміграції, зокрема С. Миколайчика, відбувався лише за дозволу Люблінського або Московського урядів. Так само особисто В. Молотовим був заборонений в'їзд британських чи американських спостерігачів чи дорадчих місій. Хоча радянські представники безборонно їздили по всій території, зайнятій союзниками. Фактично вже до кінця березня 1945 р. В. Черчиллю було ясно, що жодні домовленості не працюють і Польща стає цілковито радянським сателітом. І це при тому, що більше року тому В. Черчилль особисто «...проголосив ошелешеному світові справедливість лінії Керзона в якості кордону Росії на заході»⁵³. Ця британсько-польська поступка так і залишилась односторонньою. Й. Сталін просто обманув своїх колег по антигітлерівській коаліції. Словесна казуїстика щодо кількості представників польської громадськості та еміграційного уряду, які можуть бути запрошені на переговори з Люблінським урядом, а також вимога пускати лише тих, хто публічно визнає лінію, лише підкреслювали небажання Й. Сталіна йти на будь-які поступки⁵⁴. Прорадянський Тимчасовий польський уряд, навіть за умови включення кількох представників старих політичних еліт, залишався незмінно ворожим демократичному світові.

Врешті, варто відзначити, що така політика постійних обманів давала свої результати. Потік поставок за Ленд-лізом не зменшувався, в окупованих Червоною армією країнах поступово утверджувались лояльні до Москви політичні режими, а сам С. Миколайчик врешті погодився публічно визнати рішення Кримської конференції, в тому числі й ті, що стосувались точного визначення кордону по лінії Керзона з невеликими правками на користь Польщі. Що й підтвердив В. Черчилль в особистому і секретному листі Й. Сталіну⁵⁵. Трохи пізніше, 22 квітня у пресі була відкрито опублікована заява С. Миколайчика, де стверджується, що «...за вимогою Росії три великі держави висловились за встановлення східного кордону Польщі по лінії Керзона... Моя особиста точка зору зводилась до того, що в усякому разі Львів і нафтоносний район повинні бути залишені за Польщею»⁵⁶.

Однак це не допомогло. 28 квітня 1945 р. В. Молотов відмовився пускати в Польщу для консультацій, а не як майбутніх членів реорганізованого уряду, представників польської еміграції. Хоча саме це було обумовлено на Кримській конференції. С. Миколайчик, Я. Станчик і В. Грабський, які були опозиційними до Лондонського уряду через те, що останній відмовився визнати кордон по лінії Керзона, не змогли потрапити на батьківщину⁵⁷.

Врешті в одному із останніх своїх документів на посту прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилль сам підсумовує свої дипломатичні здобутки щодо спроби налагодження співробітництва з сталінським тоталітарним режимом з питань врегулювання у повоєнній Європі, в тому числі й у Польщі: «Не особливо втішно заглядати в майбутнє, коли Ви і країни, в яких Ви пануєте, плюс комуністичні партії в багатьох інших країнах вишиковуються всі по один бік, а ті, хто об'єднується довкола народів, що говорять англійською, і їх союзників чи домініонів – по інший бік. Цілком очевидно, що конфлікти між ними роздирав би світ на частини і що всі ми, керівники кожного з боків, яким доводилось мати до цього відношення,

⁵² *Переписка Председателя Совета Министров СССР (1976)...* Т.1, с.406-407.

⁵³ Там само, с. 366-367.

⁵⁴ *Документы и материалы по истории (1974)...* Т. VIII, с.402-403.

⁵⁵ Там само, с. 406, 410.

⁵⁶ *Переписка Председателя Совета Министров СССР (1976)...* Т.1, с. 389.

⁵⁷ Там само, с. 401.

були би осоромлені перед історією»⁵⁸. Ці слова, написані в листі до Й. Сталіна 28 квітня 1945 р., могли б стати преамбулою до Фултонської промови В. Черчилля. Вочевидь британський очільник вже не мав жодних ілюзій щодо свого східного союзника та більше не пробував за дипломатичними текстами та патетичною риторикою приховати своє розуміння реального стану справ. Відповідь Й. Сталіна була набагато жорсткішою. Оскільки «... Ви не згодні рахуватись з Тимчасовим Польським Урядом як з основою майбутнього Уряду Національної Єдності...», то «... така позиція виключає можливість узгодженого рішення по польському питанню»⁵⁹.

Висновки. Фактично від самого падіння Польщі уряд Великої Британії робив усе можливе, для відновлення союзника в довоєнних межах. З даного питання велась інтенсивна переписка як із США, так і з СРСР. Але якщо в 1941 р. Й. Сталін був готовий повернути захоплені в 1939 р. українські та білоруські землі Польщі, то в 1942-1943 рр. ситуація цілковито змінилася. Разом із стабілізацією фронту та першими перемогами позиція СРСР змінилась на 180 градусів. Тепер вже Й. Сталін, всіляко спекулюючи на національному питанні, вперто наполягав на поверненні українських земель Українській РСР.

В 1943 р. СРСР під надуманим приводом розірвав дипломатичні зносини із польським еміграційним урядом. З того часу основний акцент британської політики був перенесений на те, щоб домогтись їх поновлення. Це, на думку В. Черчилля, було суттєвою передумовою повернення законного уряду в Польщу, яка буде захоплена радянськими військами. Тому британський прем'єр-міністр вже під час міжнародних перемовин в Тегерані загалом погодився на проходження радянсько-польського кордону по лінії Керзона й неминучу депортацію українського населення, яке залишиться по польському боці кордону. Надалі впродовж всього 1944 р. значна частина зусиль була спрямована на те, щоб якомога швидше переконати польського прем'єр-міністра погодитись із новим кордоном. Врешті С. Миколайчику та Т. Арцишевському навіть пригрозили обмеженням підтримки уряду Великої Британії.

Територіальні поступки на східному кордоні Польщі, гарантовані Великою Британією, не дали сподіваного ефекту. Вже в середині 1944 р. Й. Сталін заявив, що влада може бути лише у прорадянського ПКНВ, до якого може ввійти незначна кількість представників еміграційного уряду.

Дипломатична гра продовжилась і під час Ялтинської конференції, де В. Черчилль погодився на кордон по лінії Керзона, проте натомість вимагав гарантій польського суверенітету та вільних виборів. Проте жодних гарантій не отримав.

Врешті ми можемо стверджувати, що жодна з обіцянок, даних Й. Сталіном щодо повернення в Польщу законного уряду, утворення об'єднаного уряду чи проведення демократичних виборів так і не були виконані. Натомість те, що Британія погодилась на проведення кордону по лінії Керзона та депортацію українці із Закерзоння, було використано сповна.

Список джерел

1. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. (1994), *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан*, Основи, Київ, 168 с.
2. Дильонгова Г. (2007), *Історія Польщі 1795-1990*, Пер. з пол. М. Кірсенка, Вид.дім «Києво-Могилянська академія», Київ, 239 с.
3. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г.-декабрь 1945 г.* (1974), Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т социалистических стран Польской АН, Отв.ред. И. А. Хренов, В. Т. Ковальский, Наука, Москва, 684 с., за адресою: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/99905> (дата звернення: 17.02.2021).
4. Дюпюи Р. Эрнест и Дюпюи Тревор Н. (1998), *Всемирная история войн. Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства "Полигон", В 4-х т. Книга четвертая, 1925-1997 год*, "Полигон-АСТ", Санкт-Петербург-Москва, 1120 с.
5. Зашкільняк Л., Крикун М. (2002), *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 752 с.

⁵⁸ *Документы и материалы по истории* (1974)... Т. VIII, с. 432

⁵⁹ Там само, с. 437.

6. *История Второй мировой войны. 1939 – 1945. (1977), В двенадцати томах. Том восьмой, Крушение оборонительной стратегии фашистского блока, Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства обороны СССР, Москва, 536 с.*
7. Косик В. (1993), *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Б.М.В., Париж-Нью-Йорк-Львів, 660 с.
8. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. (2011), *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи, Том I. Дослідження*, Букрек, Чернівці, 880 с.
9. Пастернак Є. (1989) *Нарис історії Холмищини і Підляшшя (Новіші часи)*. Б.М.В. Вінніпег-Торонто, 466 с.
10. *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (1958), В 2-х томах, Том первый, Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (июль 1941 г.– ноябрь 1945 г.)*, Государственное издательство политической литературы, Москва, 408 с.
11. *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (1976), В 2-х т., Т.1, Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.)*, Издательство политической литературы, Москва, 472 с.
12. *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (1976), В 2-х т., Т.2, Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном. (авг. 1941 г. – дек. 1945 г.)*, Издательство политической литературы, Москва, 327 с.
13. Плохій С. (2019), *Ялта. Ціна миру*, Клуб Сімейного Дозвілля, Харків, 414 с.
14. Ротшильд Д., Уінгфілд Н. М. (2004), *Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни*, Мегатайт, Київ, 384 с.
15. Сливка Ю. (1996), «Витоки і наслідки національної трагедії». *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945рр.* Жовківська друкарня видавництва Отців Василян “Місіонер”, Львів, С.5-25.
16. *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов (1978), М-во иностр. дел. СССР, Т.2, Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.)*, Политиздат, Москва, 201 с.
17. *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов (1984), М-во иностр. дел. СССР, Т.4, Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 - 11 февраля 1945 г.)*, Политиздат, Москва, 302 с.
18. Bonusiak W. (2003), *Polska podczas II wojny swiatiwej*, Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszow, 410 s.
19. Pisuliński J. (2009), *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów, 588 s.
20. Sowa A. L. (1998), *Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki*. Kraków, 342 s.
21. *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej: zbiór dokumentów*, (1965), Red. nauk. Stefania Stanisławska, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa.

References

- 1 Boiechko V., Hanzha O., Zakharchuk B. (1994), *Kordony Ukrainy: istorychna retrospektyva ta suchasnyi stan*, Osnovy, Kyiv, 168 s.
- 2 Dylonhova H. (2007), *Istoriia Polshchi 1795-1990*, Per. z pol. M. Kirsenka, Vyd.dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», Kyiv, 239 s.
- 3 *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-polskikh otnosheniy. T. VIII. Yanvar 1944 g.-dekabr 1945 g.* (1974), In-t slavyanovedeniya i balkanistiki AN SSSR, In-t sotsialisticheskikh stran Polskoy AN, Otv.red. I. A. Khrenov, V. T. Kovalskiy, Nauka, Moskva, 684 s., za adresoyu: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/99905> (data zvernennya: 17.02.2021).

- 4 Dyupyui R. Ernest i Dyupyui Trevor N. (1998), *Vsemirnaya istoriya voyn. Kharperskaya entsiklopediya voennoy istorii s kommentariyami izdatelstva "Poligon". V 4-kh t. Kniga chetvertaya. 1925-1997 god*, "Poligon-AST", Sankt-Peterburg-Moskva, 1120 s.
- 5 Zashkilniak L., Krykun M. (2002), *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lviv, 752 s.
- 6 *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny. 1939 – 1945. (1977), V dvenadtsati tomakh. Tom vosmoy, Krushenie oboronitelnoy strategii fashistskogo bloka, Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Voennoe izdatelstvo Ministerstva obrony SSSR, Moskva, 536 s.*
- 7 Kosyk V. (1993), *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini*, B.M.V., Paryzh-Niu-York-Lviv, 660 s.
- 8 Makar Yu., Hornyi M., Makar V., Saliuk A. (2011), *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukraintsviv (1915 – 1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty, Tom 1. Doslidzhennia*, Bukrek, Chernivtsi, 880 s.
- 9 Pasternak Ye. (1989) *Narys istorii Kholmschchyny i Pidliashshia (Novishi chasy)*. B. M. V. Vinnipeh-Toronto, 466 s.
- 10 *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentami SShA i Premer-Ministrami Velikobritanii vo vremena Velikoy Otechestvennoy voyny 1941-1945 gg. (1958), V 2-kh tomakh, Tom pervyy, Perepiska s U. Cherrillem i K. Ettli. (iyul 1941 g.– noyabr 1945 g.)*, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, Moskva, 408 s.
- 11 *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentami SShA i Premer-Ministrami Velikobritanii vo vremena Velikoy Otechestvennoy voyny 1941-1945 gg. (1976), V 2-kh t., T.1, Perepiska s U. Cherrillem i K. Ettli. (Iyul 1941 g. – noyabr 1945 g.)*, Izdatelstvo politicheskoy literatury, Moskva, 472 c.
- 12 *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentami SShA i Premer-Ministrami Velikobritanii vo vremena Velikoy Otechestvennoy voyny 1941-1945 gg. (1976), V 2-kh t., T.2, Perepiska s F Ruzveltom i G Trumenom (avg. 1941 g. – dek. 1945 g.)*, Izdatelstvo politicheskoy literatury, Moskva, 327 s.
- 13 Plokhii S. (2019), *Yalta. Tsina myru*, Klub Simeinoho Dozvillia, Kharkiv, 414 s.
- 14 Rotshyld D., Uinhfild N. M. (2004), *Povernennia do riznomanitnosti: Politychna istoriia Skhidno-Tsentralnoi Yevropy pislia Druhoi svitovoi viiny*, Mehataip, Kyiv, 384 s.
- 15 Slyvka Yu. (1996), «*Vytoky i naslidky natsionalnoi trahedii*». *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U trokh tomakh, t.1. 1939 – 1945rr*, Zhovkivska drukarnia vydavnytstva Ottsiv Vasyliian "Misioner", Lviv, S.5-25.
- 16 *Sovetskiy Soyuz na mezhdunarodnykh konferentsiyakh perioda Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941 – 1945 gg.: Sbornik dokumentov (1978), M-vo inostr. del. SSSR, T.2. Tegeranskaya konferentsiya rukovoditeley trekh soyuznykh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii (28 noyabrya – 1 dekabrya 1943 g.)*, Politizdat, Moskva, 201 s.
- 17 *Sovetskiy Soyuz na mezhdunarodnykh konferentsiyakh perioda Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941 – 1945 gg.: Sbornik dokumentov (1984), M-vo inostr. del. SSSR, T.4, Krymskaya konferentsiya rukovoditeley trekh soyuznykh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii (4 - 11 fevralya 1945 g.)*, Politizdat, Moskva, 302 s.
- 18 Bonusiak W. (2003), *Polska podczas II wojny swiatiwej*, Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskego, Rzeszow, 410 s.
- 19 Pisuliński J. (2009), *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów, 588 s.
- 20 Sowa A. L. (1998), *Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki*, Kraków, 342 s.
- 21 *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej: zbiór dokumentów*, (1965), Red. nauk. Stefania Stanisławska, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa.